

प्रस्तावना :

दशमुळात नावाप्रमाणे दहा वेगवेगळ्या वनस्पतींच्या मुळांचा वापर केला जातो. आयुर्वेदात दशमुळांच्या प्रभावशाली, परीणामकारक गुणामुळे आरोग्य संतुलित राहण्यासाठी वापर केला जातो. वेदना विकार, सूज, संधिवात, संधिशोथ यातही वापर मुळापासून बनविलेल्या औषधाचा केला जातो. बध्दकोष्ठता, ओटीपोटातील गाठ, सूज, दुर्बलता, सायटिका जुनाट ताप, खोकला, इ. विकारात मुळांचा वापर केला जातो. त्रिदोषनाशक, हृदयकारक, वात, आमपाचन, उष्णत्व, वातपित्तज्वर, मूत्रविकार, अश्वरी इ. विकारात या वनस्पती मोठ्या प्रमाणात उपयोगी पडतात.

आयुर्वेद व पारंपारिक औषधी पद्धतीमध्ये दशमुळ गटातील झाडांच्या मुळांची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. दशमुळारिष्ट, दशमुळादिकाथ, दशमुळकषाय या औषधीमध्ये सालवण, पिठवण, डोरली, रिंगणी, गोखरू या लघुपंचमुळांचा आणि बेल, पाडळ, टेद्रू, अग्निमंथ आणि शिवण या बृहत् पंचमुळांचा वापर केला जातो. या झाडांच्या इतर भागातही औषधी गुणधर्म आहेत. ह्या झाडांची मुळे मोठ्या प्रमाणात चापरली जात असल्याने जंगलात या प्रजाती कमी होत चालल्या आहेत. त्यामुळे या झाडांची लागवड मोठ्या प्रमाणात होणे आवश्यक आहे. दशमुळामधील लघुपंचमुळांची आंतरपिक म्हणून आपण लागवड करू शकतो. तसेच पडिक जमिनी, माळराने, नदीकाठ, रस्ते याठिकाणी या वनस्पतींची लागवड करून भविष्यात मोठ्या प्रमाणात लागणाऱ्या या वनस्पतीची गरज आपण भागवू शकतो.

दशमुळातील वनस्पतींची लागवड करताना बृहत्पंचमुळासाठी २ X २ X २ फूट आकाराचे खड्डे घेऊन त्यात चांगले कुजलेले शेणखत, निंबोळी पेंड मातीमध्ये चांगली मिसळून खड्डे भरून घ्यावेत. लागवडीसाठी शक्यतो दोन वर्षे बऱ्याची उंच झालेले रोपे वापरावीत. लागवड जून-जुलै महिन्यात अथवा पाण्याची सोय असल्यास त्यानंतरही करता येते. लघुपंचमुळासाठी बियाणे गोळा करून भाजीपाला पिकासारखी रोपे तयार करून लागवड करावी. एक वर्षभराने काढणीसाठी येतात, मात्र मोठी पंचमुळे काढणीसाठी ५-७ वर्षांचा कालावधी लागतो. दशमुळामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या दहा झाडांची लागवड मोठ्या प्रमाणात झाल्यास वन धोरणा नुसार आवश्यक असलेले ३३ टक्के जंगलव्याप्त क्षेत्र निर्माण होण्यास मदत होईल तसेच औषधी कंपन्यांना भासत असलेला दशमुळांचा तुटवडा कमी करण्यास निश्चित मदत होईल. समाजस्वास्थ्य आणि नैसर्गिक संतुलन या वनस्पतींच्या लागवडीपासून होणार असल्याने राष्ट्रीय औषधी मंडळामार्फत या वनस्पतींच्या लागवडीसाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे.

दशमुळापैकी पाडळ, टेद्रू अग्निमंथ, पिठवण, डोरली, सालवण ही कमी प्रमाणात मिळत असल्याने त्याबद्दली पंचांग किंवा काही अन्य वनस्पती वापरल्या जातात. एकूणच मागणी व दशमुळांचे उपयोग लक्षात घेता या दहाही प्रजातींचे संवर्धन, लागवड व उपयुक्तता याविषयी वैद्य, वनस्पती प्रेमी, संशोधक यात जनजागृती होणे आवश्यक आहे.

आयुर्वेदातील दशमुळे वनस्पतींचे माहिती व लागवड तंत्र

	प्रचलित नाव : ऐरण (अग्निमंथ) शास्त्रीय नाव : <i>Premna serratifolia</i> R. Br. कूळ (Family) : Lamiaceae
आढळ	कोकणात समुद्रकाठ, पश्चिम घाटातील जंगलात आढळ.
स्वरूप	या वृक्षाच्या खोडाची साल पिवळसर असते. खोड व पानांना उग्र वास असतो. फुले पिवळसर गुच्छात असतात. जून-जुलै महिन्यात या वनस्पतीस फुले येतात.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	मुळामध्ये प्रेमिन, β -सायटोस्टेरॉल इ. घटक असतात.
लागवड	छाटांपासून रोपे तयार करून ३ X ३ मी. अंतराने लागवड करावी.
औषधी भाग	मुळे, पाने, खोडाची साल, खोड.
उपयोग	मुरगळणे, उसण भरणे, अग्निमांद्य, आमदोष, कफज्वर, आमवात, धातुशैथिल्य, इ. साठी.

	प्रचलित नाव : गोखरू (गोक्षुर) शास्त्रीय नाव : <i>Tribulus terrestris</i> L. कूळ (Family) : Zygophyllaceae
आढळ	कमी पावसाच्या मुरमाड, हलक्या जमिनीत आढळ.
स्वरूप	हे जमिनीवर पसरणारे क्षुप आहे. पाने दिसण्यास हरभऱ्यासारखी संयुक्त प्रकारची असतात. त्यात ४-८ पर्णांच्या जोड्या असतात. फुले पिवळी असतात. फळावर तीक्ष्ण काटे असतात.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	फळात अनेक प्रकारची किंफेरॉल नामक श्वर, स्थिरतेल, सुगंधी तेल, टॅनिन, नायट्रेट्स, स्टेरॉइड्स, सॅपोनिन इ. द्रव्ये असतात.
लागवड	बिया जमा करून आपण लागवड करू शकतो. सध्या तण स्वरूपात मिळते. ओसाड जमिनीत सापडते. परंतु बियापासून लागवड व्यागारित तत्त्वावर हलक्या जमिनीवर होवू शकते.
औषधी भाग	मुळे, फळे व पंचांग
उपयोग	प्रमेह, आमवात, खोकला, मुत्राघात, वातरक्त, शुक्रदोष आणि अश्वरी इ. साठी.

	प्रचलित नाव : बेल (बिल्व) शास्त्रीय नाव : <i>Aegle marmelos</i> (L.) Correa कूळ (Family) : Rutaceae
आढळ	महाराष्ट्रात सर्व ठिकाणी हा वृक्ष लागवड केलेला आढळतो. विदर्भातील जंगलात आढळ.
स्वरूप	हा ८ ते १० मीटर उंच वाढणारा तीक्ष्ण काटे असलेला वृक्ष आहे. याची पाने त्रिदलयुक्त असतात. फुले हिरवट-पांढरी, पिवळसर, ४ ते ५ दले असणारी असतात. फळे गोल किंवा अंडाकार असतात.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	सिकीमियानीन, अँजेलिन, मारमोसीन, β -सायटोस्टेरॉल सोरेलीन, झानथोटाँक्सीन, टेम्बामाईड, पेक्टिन, व्हिटामिन-सी ही इत्यादी.
लागवड	बियांपासून रोपे तयार करून ४ X ४ मीटर अंतराने लागवड करावी.
औषधी भाग	कच्ची फळे, पक्क फळे, पाने, साल व मुळे
उपयोग	अग्निमांद्य, अतिसार, कृमी विकार, तोंड येणे, चांती, प्रमेह, मधुमेह, वातव्याधी, हृदयविकार, श्वसनाचे विकार इ. साठी.

	प्रचलित नाव : डोरली (बृहती) शास्त्रीय नाव : <i>Solanum anguivi</i> L. कूळ (Family) : Solanaceae
आढळ	भारतामध्ये सगळीकडे प्रामुख्याने उष्णप्रदेशात आढळते, पश्चिम घाट परिसरात विशिष्ट उंचीपर्यंत आढळ.
स्वरूप	हे एक ते दिड फुट वाढणारे काटेरी क्षुप, ओसाड रानावर, रस्त्याच्या दुतर्फा वाढते. या वनस्पतीच्या सर्वच भागावर धारदार काटे असतात. फुले पांढरट, निळसर, गुच्छात असतात. फळे गोलाकार, पिकल्यानंतर पिवळसर लाल होतात. फळे व फुले वर्षभर येतात.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	डायसोजेनीन, लॅनोस्टेरॉल, सोलॅमारजीन, सोलॅसोडीन, सोलाडीन, बी-सायटोस्टेरॉल इ. रासायनिक द्रव्ये या वनस्पतीत आढळतात.
लागवड	लागवड बियांपासून रोपे तयार करून २ X २ फुट अंतराने करतात.
औषधी भाग	मुळे, फळे व पंचांग
उपयोग	खोकला, मुखदुर्गंधी, कफ, ताप, गॅस, दंतविकार, जंत, पोटाचे विकार इ. साठी.

	प्रचलित नाव : टिट्टूक/टेद्रू (श्योनक) शास्त्रीय नाव : <i>Oroxylum indicum</i> (L.) Kurz कूळ (Family) : Bignoniaceae
आढळ	हा ८-१२ मीटर उंच वाढणारा वृक्ष भारतात जास्त ते मध्यम पावसाच्या प्रदेशात आढळतो.
स्वरूप	या वृक्षाचे खोड फिकट धुव्या रंगाचे असते. पाने संयुक्त ०.५ ते १.५ मीटर पर्यंत लांब असतात. फुले जांभळट निळ्या रंगाची, दुर्गंधीयुक्त असतात. शेंगा एक ते दिड फुट पर्यंत लांब तलवारीसारख्या असतात. त्यात पंखयुक्त व चपट्या पापुद्र्यासारख्या बिया असतात. या वनस्पतीस पावसाळ्यात फुले व हिवाळ्यात फळे येतात.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	ओरोक्झिलीन ए, बिकॉलिन, टॉनिक ऑसिड, सायटोस्टेरॉल व गॅलॅक्टोज हे रासायनिक घटके या वनस्पतीच्या उपयुक्त भागामध्ये आढळतात.
लागवड	लागवड बियांपासून रोपे तयार करून ३ X ३ मीटर अंतराने करावी.
औषधी भाग	साल व मुळे
उपयोग	संधिवात, कानाचे विकार, अतिसार, गुदभ्रंश, आमवात, त्रिदोषज्वर, मुत्रविकार, सामान्य दौर्बल्य व मुखपाक इ. साठी.

	प्रचलित नाव : पिठवण (पुत्रिनपर्णी) शास्त्रीय नाव : <i>Urvaria picta</i> (Jacq.) Desv. ex DC. कूळ (Family) : Leguminosae
आढळ	विदर्भ व कोकणात तुरळक प्रमाणात आढळून येते.
स्वरूप	हे ३-६ फुट उंच वाढणारे क्षुप आहे. पाने संयुक्त वेगवेगळ्या आकाराची, ८-१० इंच लांब असतात. फुले लहान तांबड्या किंवा निळसर रंगाची असतात. पुष्पगुच्छ ६-१२ इंच लांब आकर्षक पानावर मध्यांगा जवळ पांढरट भाग असतो.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	यामध्ये ५,७-डायहायड्रॉक्सी-२'-मिथॉक्सी-३'४' मिथॉलीनडायऑक्सी आयसोफ्लॅवोनो इ. आढळतात. या वनस्पतीची लागवड बियांपासून करतात. या वनस्पतीस फुले जुलै-सप्टेंबर या काळात येतात. बिया बाजरीसारख्या टणक असतात. त्यास सुईने टोचल्यास रूजवा चांगला मिळतो. लागवड २ X २ फुटावर करावी.
लागवड	
औषधी भाग	मुळे व पंचांग
उपयोग	रक्तातिसार, ताप, रक्तविकार, रक्तपित्त, कावीळ, मुत्रविकार इ. साठी.

	प्रचलित नाव : पाडळ (पाटला) शास्त्रीय नाव : <i>Stereospermum chelonoides</i> (L.L.) DC. कूळ (Family) : Bignoniaceae
आढळ	हा ५ मीटर वाढणारा मध्यम उंचीचा वृक्ष जास्त आर्द्रता असणाऱ्या प्रदेशात आढळतो.
स्वरूप	पाने संयुक्त, अर्धा मीटर लांबीपर्यंत वाढलेली असतात. फुले पिवळसर तांबडी, सुगंधी असतात. फळे शेंगा स्वरूपाची, २ फुटांपर्यंत लांब व २ सेमी व्यास असलेली असतात. बिया २ ते ४ सेमी लांब पंख असलेली असतात. फुले एप्रिल-जून महिन्यात तर फळे डिसेंबर पर्यंत परिपक्व होतात.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	लॅपकॉल, डायनेटीन, β -सायटोस्टेरॉल इ. रासायनिक घटक असतात.
लागवड	लागवड बियांपासून रोपे तयार करून ४ X ४ मीटर अंतराने करावी. शेंगा वाळवल्यानंतर बिया जमा करून १५-३० दिवसात पिशवीत पेरण्यात.
औषधी भाग	मुळे, खोडाची साल, पाने आणि फळे
उपयोग	अरूची, अतिसार, आम्लपित्त, वातकफज्वर, तृष्णाशामक, वातव्याधी, शुक्रवृद्धी, उचकी इ. साठी.

	प्रचलित नाव : सालवण (शालपर्णी) शास्त्रीय नाव : <i>Desmodium gangeticum</i> (L.) DC. कूळ (Family) : Leguminosae
आढळ	पश्चिम घाटात प्रामुख्याने आढळते, तण म्हणूनही आढळ.
स्वरूप	हे २-४ फुट वाढणारे छोटे क्षुप आहे. या वनस्पतीचे खोड व फांद्या काहीशा काटकोनी असतात. आणि त्यावर पांढरे मऊकेस असतात. पाने अंडाकृती, काहीशी केळाच्या पानासारखी, टोकदार असतात. फुले जांभळट पांढरी असतात. फुलांचा मोठा तुरा येवून या झाडास शेंगा येतात. फुले जुलै-नोव्हेंबर या काळात येतात.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	मुळामध्ये गॅपेटिन, गॅपेटिन, डेस्मोडिन आणि डेस्मोकार्पिन इ. क्षारतत्वे असतात.
लागवड	या वनस्पतीची लागवड बियांपासून केली जाते. २ X २ फुट अंतराने लागवड करावी.
औषधी भाग	पंचांग व मुळे
उपयोग	वातव्याधी, धातुवृद्धी, अर्धांगवायू, मुतखडा, मुत्रविकार इ. साठी.

	प्रचलित नाव : शिवण (गंभारी/काश्मिरी) शास्त्रीय नाव : <i>Gmelina arborea</i> Roxb. ex Sm. कूळ (Family) : Verbenaceae
आढळ	भारतातील उष्ण कटिबंधातील जंगलात हा वृक्ष आढळतो.
स्वरूप	सुमारे १५-१८ मीटर वाढणारा हा पर्णझडी वृक्ष आहे. या झाडाची साल पांढरट असते. पाने हृदयाकृती व शेंडा टोकदार असतो. फुले विटकरी-पिवळसर असतात. फळे अंडाकृती असतात व ती पिकल्यानंतर पिवळी होतात.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	मुळामध्ये बेंझॉइक ऑसिड, फळात ब्युटिरीक आणि टार्टरिक आम्ल असते.
लागवड	चांगल्या वाढलेल्या झाडांचे बियाणे गोळा करून, रोपे तयार करून ४ X ४ मीटर अंतराने लागवड करावी. बियाने ताजे पेरून रोपे तयार करावीत.
औषधी भाग	मुळे व फळे
उपयोग	फळे पित्त कमी करणारे व तृष्णाशामक आहेत. आम्लपित्त, पित्तज्वर, मुत्राघात, रक्तपित्त, दाह, शुक्रदीर्बल्य इ. साठी.

	प्रचलित नाव : काटेरिंगणी (कण्टकारी) शास्त्रीय नाव : <i>Solanum virginianum</i> L. कूळ (Family) : Solanaceae
आढळ	माळरानावर, रस्ते दुतर्फा व मोकळ्या पडीक जमिनीवर, हे क्षुप आढळते.
स्वरूप	हे जमिनीवर पसरणारे क्षुप आहे. या झाडाच्या पसरलेल्या सर्व भागावर काटे असतात. नवीन येणाऱ्या फुटव्यावर सोनेरी रंगाचे काटे असतात. याची फुले निळसर असतात. फळावर पांढऱ्या रेषा असतात आणि पिकल्यावर ती पिवळी होतात.
रासायनिक घटक व द्रव्ये	बियामध्ये सोलॅंसीडीन, सोलॅनिन हे घटक असतात.
लागवड	पिकलेली फळे गोळा करून बियांपासून लागवड करतात.
औषधी भाग	मुळे, फळे व पंचांग
उपयोग	ही वनस्पती दंतविकार, कृमिदंत, खोकला, ज्वर, मुत्रकृच्छ, संधिवात इ. साठी.

बृहत पंचमुळे

लघु पंचमुळे

मार्गदर्शन

- * प्रा. (डॉ.) नितीन करमळकर, कुलगुरु सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
- * प्रा. (डॉ.) तनुजा नैसरी, मुख्य कार्यकारी अधिकारी राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळ, नवी दिल्ली

विशेष सहाय्य

प्रा. (डॉ.) अविनाश आहे, वैद्य, मंदार अक्कलकोटकर, वैद्य, गिरीश टिल्लु, वैद्य, स्वप्नील शिंदे, डॉ. डी. जी. नाईक फोटो: प्रा. (डॉ.) दिगंबर न, मोकाट

पश्चिम विभागीय औषधी वनस्पती सह सुविधा केंद्र

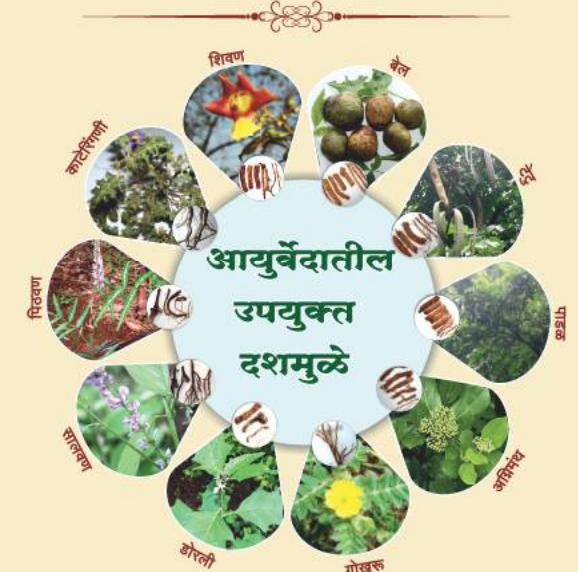
(राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळ, आयुष मंत्रालय, भारत सरकार)

वनस्पतीशास्त्र विभाग

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

आयुर्वेदातील उपयुक्त दशमुळे

प्रा. (डॉ.) दिगंबर न. मोकाट प्रमुख संशोधक व विभागीय संचालक

संपर्क क्र : + ९१-९०२१०८६१२५

ई-मेल : rfcw.wr.sppu@gmail.com

संकेतस्थळ : www.rfcwwestern.org